

Leszek Mrozewicz
(Gniezno)

KARL CHRIST I RZYM NIEPRZEMIJAJĄCY...

Abstract

The article is concerned with the oeuvre of an outstanding German historian, Karl Christ (1928-2008), and expert on the history of ancient Rome, especially Roman Empire, as well as on the history of research in that area. Christ devoted particular attention to German historians and their ethical conduct during the Nazi period, as well as those who practiced the science of history in German Democratic Republic. The paper discusses the figure of Christ in connection with the publication of his “History of the Roman Empire” in Poland.

Key words

Rome, Roman Republic, Roman Empire, Caesar, historiography, Nazism, Communism, GDR historiography

Nie bez przyczyny Karl Christ myślą przewodnią swej książki poświęconej Cesarstwu Rzymskiemu¹ uczynił sentencję Jacoba Burckhardta², stanowiącą pochwałę Rzymu – ale tego Rzymu tkwiącego w nas, świata, który przeminął, a mimo to trwa nadal, bo bez niego nie byłoby kultury europejskiej, a przynajmniej miałaby ona całkowicie odmienny kształt; świata, który uformował naszą codzienną mentalność. „Bez Cesarstwa Rzymskiego – stwierdza Jacob Burckhardt – proces rozwoju myśli ludzkiej nie mógłby przebiegać w sposób nieprzerwany”. Dlatego też w wizji Karla Christa, który zdanie to przywołuje (zob. s. 7), dzieje Imperium Romanum nie mają znamion epoki zarchiwizowanej, a wręcz przeciwnie. Stanowią one zwieńczenie rozwoju świata starożytnego, który zdecydował o kulturowym kształcie dzisiejszej Europy. Z tego powodu

pod wieloma względami starożytność nie jest tylko jedną z wielu zamkniętych formacji historycznych, jednym z licznych modeli ludzkiego doświadczenia. Postrzegać ją należy w kategoriach szczególnej relacji dialektycznej ze współczesnością, ponieważ, ze względu na jej kulturową rolę w uformowaniu nowożytnej cywilizacji Europy, bezwzględnie widziana być musi jako jej niezbywalny składnik. Szczególne miejsce antyku, zrelatywizowane dopiero po przewyciężeniu europocentrycznego postrzegania historii, wynika z faktu, że to w naszym kręgu kulturowym pojawiły się najwcześniejsze ślady stosowania pisma, pierwsze dowody świadomości ludzkiego bytu, kumulacja doświadczeń politycznych i społecznych, życia duchowego i religijnego, sztuki i gospodarki, wreszcie siła oddziaływania tej kultury na tereny sąsiednie i epoki późniejsze³.

Cesarstwo Rzymskie, „największa formacja historyczna w dziejach Europy” (s. 1), które swymi granicami objęło większość, jak wówczas sądzono, zna-

¹ Artykuł niniejszy w zamyśle powstał jako wstęp do polskiego wydania książki Karla Christa „Geschichte der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zu Konstantin”, wyd. VI, Verlag C.H. Beck, München 2009. Jej polska wersja, w przekładzie Anny Gierlińskiej, zatytułowana „Historia Cesarstwa Rzymskiego. Od Augusta do Konstantyna Wielkiego”, ukaże się nakładem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Instytutu Kultury Europejskiej UAM. Wszystkie przytoczone fragmenty książki pochodzą z tego tłumaczenia i odnoszą się do niemieckiego wydania z roku 1988.

² J. Burckhardt, *Historische Fragmente*, red. E. Dürr, Stuttgart 1957, s. 13-14: „Choć nie zawsze jesteśmy tego świadomi, Rzym stanowi pod każdym względem główną przesłankę naszej mentalności. To, że niezależnie od kultur narodowych i regionalnych dzisiaj nadal tworzymy wspólną kulturę Zachodu, wynika z faktu, iż kiedyś świat miał charakter uniwersalistyczny i był to świat rzymski, a z tej antycznej kultury uniwersalnej wyrosła nasza kultura. Zaslugą Rzymu i jego Imperium są związki Wschodu z Zachodem, poczucie globalnej wspólnoty ludzkiej” (tłum. Anna Gierlińska).

³ K. Christ, *Von Gibbon zu Rostovtzeff. Leben und Werk führender Althistoriker der Neuzeit*, Darmstadt 1972, s. 2-3.

nych ówczesnie ziem, zamyka dzieje starożytne, tworząc zarazem kulturowe podwaliny współczesnej Europy⁴.

Dlatego historii starożytnej jako dyscyplinie naukowej przypada rola szczególna.

Jej tradycyjnym zadaniem jest (...) badanie i opisywanie, na podstawie systematycznej analizy i interpretacji zachowanych źródeł historycznych, dziejów świata śródziemnomorskiego i obszarów przyległych od chwili wynalezienia pisma po szósty wiek po Chr. (...). W obliczu zaś zmieniających się w kolejnych epokach odniesień politycznych i kulturowych, kierowanych ku antycznej przeszłości, historyk musi każdorazowo ów obraz [antyku] poddawać refleksji⁵

i szukać odpowiedzi na pytania, które tym odległym czasom stawia współczesność. Ogólnospołeczna perspektywa postrzegania dziejów starożytnych, w tym także rzymskich, uzależniona jest bowiem od miejsca zajmowanego przez (szeroko rozumiany) antyk w sferze edukacji i kultury.

Oznacza to, że każda epoka, każde pokolenie, ma własną wizję roli i znaczenia świata rzymskiego w dziejach europejskich, i własną ich ocenę⁶. Nie

---

⁴ Warto w tym miejscu odwołać się do poglądu Ernsta Troeltscha z jego pracy „Der Historismus und seine Probleme” (Tübingen 1922, s. 716-717), który przytaczam za Ernstem R. Curtiussem, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. i oprac. A. Bobrowski, Kraków 1990 (pierwsze wydanie niemieckie ukazało się w roku 1948), s. 25: „Dzisiaj nie da się już pojmować zależności między antykiem a światem nowożytnym jako «przetwarzania», «kontynuacji» czy «dziedzictwa» (...). Stosujemy tu ogólnohistoryczne spojrzenie Ernesta Troeltscha. Wedle niego nasz europejski świat nie polega «na recepcji starożytności ani na zerwaniu z nią, lecz na całkowitym i świadomym z nią zespoleniu. Składa się on ze świata starożytnego i z nowożytnego – ze starego świata, który przeszedł poprzez wszystkie stadia, od pierwotnego aż do przekwitania i do rozpadu, oraz z nowego świata, który rozpoczął się od plemion romańsko-germańskich w epoce Karola Wielkiego i który także przechodzi poprzez właściwe sobie etapy». Ale te «dwa światy, tak bardzo od siebie odległe pod względem umysłowości oraz rozwoju historycznego, są zarazem ze sobą bliźniaczo zrośnięte, tak zespolone w uświadamianej pamięci historycznej i w poczuciu ciągłości, że świat nowożytny, mimo że posiada duchowość *całkowicie nową i całkowicie jemu tylko właściwą, jest najintymniej przeniknięty* [podkr. – E.R. Curtius] i uwarunkowany pod każdym względem przez kulturę antyczną, tradycje, formy prawne i polityczne, język, filologię i sztukę. Tylko to nadaje światu europejskiemu jego głębię, jego pełnię, to tworzy jego zawilgość i jego burzliwość, jak również przyczynia się do jego skłonności ku myśleniu historycznemu i ku historycznej samoocenie...”.

⁵ K. Christ, *Von Gibbon zu Rostovtzeff*, s. 1.

⁶ Zob. K. Christ, *Römische Geschichte und deutsche Geschichtswissenschaft*, München 1982, s. 340: „Na sarkastycznie stawiane pytanie, cóż jeszcze szczególnego pozostało, o czym można by mówić – po tak ogromnym wysiłku intelektualnym – do zbadania z dziejów Rzymu, można tylko odpowiedzieć, że każde pokolenie tworzy własny obraz Rzymu (...). Dyskusja na jego temat nigdy nie znajdzie końca, stary ideologem Roma aeterna ciągle będzie oddziaływał, a dzieje miasta i państwa [rzymskiego] nigdy nie znikną z naszej tradycji”.

można zaprzeczyć obecności – po dzień dzisiejszy – kultury rzymskiej w Europie, ponieważ

niemal na każdym kroku można spotkać ślady wspólnej rzymskiej przeszłości. Jest ona obecna w świątyniach i łukach triumfalnych, amfiteatrach i pałacach, obozach legionowych i kasztelach, termach i willach, akweduktach i drogach, nagrobkach, wizerunkach bogów i różnorodnych posągach, w ceramice typu sigillata i znaleziskach monetarnych, w literaturze oraz w dziełach sztuki z czasów rzymskich (s. 13).

Ale, obok „turystycznego podziwu”, kwestią odrębną pozostaje określenie rzeczywistego miejsca Rzymu w dziejach cywilizacji europejskiej jako całości. To zaś jest przedmiotem sporu, który na przestrzeni dziejów generował skrajne opinie: od bezgranicznego zachwyty, po całkowite potępienie, od przyznania Imperium Romanum fundamentalnego znaczenia w tworzeniu Europy poantycznej, po przypisanie mu, pod wodzą budzących „najwyższą odrazę rzymskich cesarzy” (J.G. Herder, cyt. s. 5), jedynie brutalnej siły destrukcyjnej, wymierzonej w zniewolenie i odarcie z godności innych narodów, czego żadną miarą nie można naśladować (przegląd: s. 6-13).

Jednak w dobie nam współczesnej Cesarstwo Rzymskie nabiera nowego kolorytu, a to za sprawą jednoczenia się Europy. Naturalną kolejną rzeczą rodzi się bowiem pytanie, czy podobny proces miał miejsce w przeszłości, czy istnieje wzorzec jedności, a w dalszej konsekwencji – czy jest szansa na jego powodzenie. Okazuje się, że jedynym punktem odniesienia, mimo wszelkich jego słabości i niedoskonałości, może być tylko Imperium Romanum, niezależnie od odmienności dróg „jednoczenia” Europy⁷.

Refleksja ta przenoszona jest zresztą na płaszczyznę szerszą, pozaeuropejską. Wiąże się to z postępującą globalizacją, która prowokuje pytanie o podobne zjawiska w przeszłości i w sposób niemal automatyczny odwołuje się do przykładu Cesarstwa Rzymskiego. Nie chodzi tu bynajmniej o uzyskanie odpowiedzi twierdzącej, raczej o pokazanie pewnych trendów rozwojowych, zbieżnych ze współczesnymi, które mogłyby kojarzyć się z pojęciem globalizacji⁸. Ich genezy szukać należy dużo wcześniej, wraz z powstaniem aspiracji

⁷ G. Alföldy, *Das Imperium Romanum – ein Vorbild für das vereinte Europa?*, Basel 1999; L. Mrozewicz, *Antyk źródłem integracji europejskiej*, [w:] *Poszukiwanie Europy*, Studia Europaea, 1, Poznań 2000, s. 15-26; idem, *Antyk fundamentem cywilizacji europejskiej*. Wykład inauguracyjny rok akademicki 2008/2009, *Życie Uniwersyteckie* 12 (183), 2008, s. 13-15.

⁸ F. Kolb, *Imperium Romanum – antyczny model globalizacji?*, przekł. Leszek Mrozewicz, *Xenia Posnaniensia, series altera*, 37, Poznań 2010; zob. R. Hingley, *Globalizing Roman Culture. Unity, diversity and empire*, London-New York 2005; L.D. Monteiro, *The present in the past: globalization and the Roman world*, *Journal of Roman Archaeology* 20, 2, 2008, s. 549-553 (polemika z R. Hingleyem).

różnych państw do przywództwa światowego. Okazało się wówczas, że Imperium Romanum może stanowić ich ideową podbudowę.

W epoce europejskiego kolonializmu odwoływano się do związków ideowych między *Imperium Romanum* i *Empire*, *Pax Romana* i *Pax Britannica* lub też *Pax Americana* – nie wspominając już o mętnej ideologii faszystowskiej Rzeszy (s. 11)

czy też imperialnych aspiracjach Włoch Mussoliniego⁹. Pozycja Stanów Zjednoczonych jako mocarstwa światowego niejako sama z siebie narzuciła porównanie tego państwa z Rzymem, jako emanacji antycznego imperium¹⁰. Zresztą już u swych narodzin transatlantyckie mocarstwo sięgnęło do wzorca rzymskiego, bo lepszego nie było¹¹.

W tym kontekście pisanie historii Cesarstwa Rzymskiego jawi się jako prawdziwe wyzwanie. Nie może ona przybrać charakteru cząstkowego, a przede wszystkim – spersonalizowanego, co w przeszłości było normą.

Żadna inna formacja dziejowa – pisze Karl Christ – nie była przez tak długi czas „personalizowana” w równym stopniu, jak historia Imperium Romanum, którą przedstawiano jako szereg biografii rzymskich cesarzy (...). Szerokie kręgi czytelników zainteresowane były ludźmi rządzącymi Imperium, nie zaś jego instytucjami. Historia Imperium Romanum sprowadzona została zatem do swego rodzaju galerii często niezbyt atrakcyjnych wizerunków cesarzy (s. 3).

Nie może być też wybiórczym zbiorem studiów i monografii, poświęconych oddzielnym problemom, które, traktowane z osobna, tworzą skrzywiony obraz Cesarstwa Rzymskiego. Dlatego też,

z uwagi na powszechną tendencję do traktowania rzymskich dziejów w sposób sproblematyzowany i selektywny, do rozdzielania ich na monografie i biografie, autor uznał za konieczne przedstawienie i uświadomienie czytelnikowi spójności wielowiekowego procesu historycznego (...). Ukazanie ciągłości formacji dziejowej jest (bowiem) ważniejsze niż przedstawianie jej poszczególnych faz i wyznaczanie cezur (...), [a] najistotniejsza jest tu jedność historyczna Imperium Romanum (s. 2-3).

Stąd w zamyśle autora zrodziła się idea „kompleksowej i zrozumiałej syntezy historii zdarzeniowej i strukturalnej”, która jednak, w odróżnieniu od

⁹ Zob. interesujące uwagi L. Schumachera, *Faszystowska recepcja propagandy augustowskiej*, przekł. L. Mrozwicz, Xenia Posnaniensia, series altera, 15, Poznań 2003.

¹⁰ P. Bender, *Ameryka – Nowy Rzym. Historia równoległa dwóch imperiów*, przekł. A.-A. Krzemiński, Warszawa 2004.

¹¹ S.L. Dyson, *Rome in America*, [w:] R. Hingley (red.), *Images of Rome. Perceptions of ancient Rome in Europe and United States in the modern age*, Journal of Roman Archaeology. Supplementary Series, 44, Portsmouth 2001, s. 57-69.

podejmowanych dotąd prób, musi uwzględnić także „kwestie polityczno-ustrojowe, społeczne, ekonomiczne, kulturowe i religijne, które nader często traktowane są w sposób wyizolowany” (s. 12). Niezależnie od własnej fascynacji Cesarstwem Rzymskim, Karl Christ był przekonany, że w ostatecznym rozrachunku zadaniem i wręcz obowiązkiem każdego badacza jest stworzenie syntezy epoki, nad dziejami której pracuje¹². Towarzyszyła mu też idea dostarczenia czytelnikowi w pełni kompetentnego kompendium wiedzy o Cesarstwie Rzymskim w ujęciu strukturalno-dialektycznym, aby w ten sposób ułatwić mu zrozumienie fenomenu trwałości starożytnego Imperium i jego oddziaływania na dzieje Europy, a zarazem dotarcie do jej duchowych i kulturowych korzeni¹³. Właśnie dlatego ostrzega przed założeniem zbyt krytycznym traktowaniem dziejów Cesarstwa Rzymskiego, którego „historyczne dokonania”, na tle problemów dzisiejszego świata, powinny raczej skłaniać „do bardziej wyważonej i wnikliwej analizy”. Zwraca też uwagę na fakt, że rzymski „system społeczno-polityczno-ekonomiczny, którego dezintegracja trwała wiele wieków, musiał mimo wszystko charakteryzować się niezwykle spójnością wewnętrzną”, skoro tak długo przetrwał, co – w domyśle – powinny wziąć pod rozwagę państwa i społeczeństwa współczesne. Niezwykła plastyczność narracji, umiejętność synoptycznego spoglądania na wielowarstwowe problemy i zagadnienia, a także konsekwentne śledzenie dziejów Cesarstwa w ujęciu strukturalno-dialektycznym powodują, że czytelnik uzyskuje nader sugestywny obraz Imperium Romanum, a przede wszystkim zdobywa wiedzę o przyczynach jego przemian i określonych kierunkach rozwoju bądź dekadencji. Wielkim walorem książki jest jej „źródłowość”; logika rozumowania autora ilustrowana jest bogatymi cytataми z literatury i dokumentów antycznych, co wywołuje wrażenie odsłuchiwania naocznych świadków wydarzeń. Nie bez znaczenia jest język. Jego stylistyka i swada, znakomite w wersji oryginalnej¹⁴, z wielkim talentem oddane zostały przez autorkę polskiego przekładu.

Mimo swej naukowości, gruntowności materiału, nieunikania polemiki naukowej i imponujących rozmiarów zestawienia literatury, „Historia Cesarstwa Rzymskiego” nie jest adresowana, a przynajmniej nie w pierwszej kolej-

¹² P. Kneißl, V. Losemann, Vorwort, [w:] Imperium Romanum. Studien zu Geschichte und Rezeption. Festschrift für Karl Christ zum 75. Geburtstag, Stuttgart 1998, s. 15.

¹³ V. Losemann, Lebensleistung von Karl Christ (1923-2008) gewürdigt. Kolloquium zum Gedenken an den verstorbenen Althistoriker [online]. Philipps-Universität Marburg [dostęp: 2014-08-08]. Dostępny w Internecie: <<http://www.uni-marburg.de/aktuelles/news/2008a/0404d>>.

¹⁴ A. Demandt, Laudatio für Karl Christ, [w:] Karl Christ. Zum Caesarbild der faschistischen Epoche. Reden zur Ehrenpromotion, Berlin 1993, s. 10: „literacko mistrzowskie”.

ności, do specjalistów z „zakresu historii starożytnej oraz nauk historycznych w szerokim znaczeniu tego słowa”, lecz „jest ona skierowana do ciągle jeszcze licznego kręgu czytelników zainteresowanych rzymską historią, a w tym także do nauczycieli akademickich oraz studentów nauk humanistycznych” w ogóle (s. 12). Adresatem jest, mówiąc krótko, każda osoba interesująca się antyczną przeszłością Europy i jej współczesną recepcją.

Karl Christ pragnie uzmysłowić współczesnemu mieszkańcowi naszego kontynentu dialektykę rozwoju świata rzymskiego, jego strukturalną ewolucję, wewnętrzną dyfuzję społeczno-kulturową i wreszcie rozwój kultury we wszelkich jej emanacjach. Tylko w ten sposób, a nie wyłącznie przez pryzmat historii personalno-zdarzeniowej, bazującej na wątkach sensacyjnych, można zrozumieć miejsce Cesarstwa Rzymskiego w ciągu rozwojowym kontynentu europejskiego i jego znaczenie dla współczesnego kształtu kulturowego Europy. Czy autor skutecznie zrealizował swój zamiar, rozstrzygnie Czytelnik. Ale już sam fakt, że książka doczekała się w Niemczech aż sześciu wydań oraz przekładu na język rosyjski¹⁵, świadczy wyraźnie na korzyść autora.

Karl Christ należy do grona najbardziej prominentnych niemieckich historyków świata antycznego drugiej połowy XX w. Urodzony 28 marca 1923 r. w Ulm, maturę uzyskał w roku 1940, aby natychmiast, w wieku 17 lat, trafić na front wschodni. W roku 1944, wcześniej dwukrotnie ranny, dostał się do niewoli sowieckiej, z której powrócił w roku 1948. Wtedy dopiero mógł pomyśleć o dalszym kształtowaniu swej formacji intelektualnej i zawodowej. Od początku zainteresowany był historią starożytnego Rzymu i jej też poświęcił całe życie¹⁶. Studiował w Zurychu u Ernsta Meyera¹⁷ oraz w Tybindze u Josepha Vogta¹⁸. U tego ostatniego uzyskał w roku 1953 doktorat na podstawie rozprawy „Nero Claudius Drusus”; jej główne tezy pojawiły się w opublikowanej trzy lata później odrębnej pracy poświęconej wczesnej, w okresie panowania Augusta i Tyberiusza, ekspansji Rzymu na teren Ger-

¹⁵ Pierwsze wydanie książki ukazało się w roku 1988, szóste w 2009, już po śmierci autora; edycja rosyjska opublikowana została w Rostowie nad Donem w roku 1997, zob. P. Kneißl, V. Losemann, Vorwort, s. 15; L. Pavolini, Karl Christ†, *Gnomon* 82, 2010, s. 478.

¹⁶ Zmarł 6 kwietnia 2008 r. w Marburgu.

¹⁷ B. Näf, s.v. Meyer, Ernst, [w:] P. Kuhlmann, H. Schneider (red.), *Geschichte der Altertumswissenschaften. Biographisches Lexikon, Der Neue Pauly. Supplemente*, 6, Stuttgart-Weimar 2012, s. 821-822; zob. także K. Christ, Ernst Meyer (1898-1975), [w:] idem, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte III. Wissenschaftsgeschichte*, Darmstadt 1983, s. 128-136.

¹⁸ V. Losemann, s.v. Vogt, Joseph, [w:] *Geschichte der Altertumswissenschaften. Biographisches Lexikon*, s. 1272-1274; zob. także K. Christ, Joseph Vogt und die Geschichte des Altertums, [w:] idem, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte III. Wissenschaftsgeschichte*, s. 151-195 (= *Saeculum* 21, 1970, s. 106-150); idem, Joseph Vogt (1895-1986), [w:] idem, *Neue Profile der Alten Geschichte*, Darmstadt 1990, s. 62-124.

manii¹⁹. Zainteresowanie antyczną przeszłością ziem nadreńskich uległo zasadniczemu pogłębieniu w wyniku włączenia się Karla Christa w ambitny projekt publikacji wszystkich rzymskich monet znalezionych na terenie Niemiec, co ostatecznie przesądziło o jego zaangażowaniu się w badanie relacji rzymsko-germańskich w dobie wczesnego Cesarstwa²⁰. Zaowocowało to rozprawą habilitacyjną o znaleziskach rzymskich monet w południowo-zachodnich rejonach Niemiec²¹ oraz czterema obszernymi tomami, zawierającymi publikację tych zabytków²². Przede wszystkim jednak Karl Christ nabrał godnej uznania biegłości w zakresie numizmatyki antycznej, czemu dał dowód wielokrotnie wznawianym w Niemczech wprowadzeniem do tej dyscypliny²³.

Studia nad znaleziskami monet zetknęły Karla Christa z kolejnym wybitnym uczonym, znakomitym specjalistą w zakresie numizmatyki i wojskowości rzymskiej, Konradem Kraftem²⁴, który projektem kierował. Należał on do grona tych osób, które, obok Ernsta Meyera i Josepha Vogta oraz Arnaldo

¹⁹ K. Christ, *Drusus und Germanicus. Der Eintritt der Römer in Germania*, Paderborn 1956.

²⁰ Zob. K. Christ, *Caesar und Ariovist*, [w:] idem, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte I: Römische Republik und augusteischer Prinzipat*, Darmstadt 1982, s. 92-133 (= *Chiron* 4, 1974, s. 251-292); idem, *Zur augusteischen Germanienpolitik*, [w:] ibidem, s. 183-239 (= *Chiron* 7, 1977, s. 149-205); idem, *Zur römischen Okkupation der Zentralalpen und des nördlichen Alpenvorlandes*, [w:] ibidem, s. 240-252 (= *Historia* 6, 1957, s. 416-428); idem, *Zur Geschichte des hessischen Raumes in der römischen Kaiserzeit*, [w:] idem, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte II: Geschichte und Geschichtsschreibung der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt 1983, s. 86-100; idem, *Römer und Barbaren in der hohen Kaiserzeit*, [w:] ibidem, s. 44-85 (= *Saeculum* 10, 1955, s. 273-288); idem, *Germanendarstellung und Zeitverständnis bei Tacitus*, [w:] ibidem, s. 140-152 (= *Historia* 14, 1965, s. 62-73).

²¹ *Antike Münzfunde Südwestdeutschlands. Münzfunde, Geldwirtschaft und Geschichte im Raum Baden-Württemberg von keltischer bis in alamannische Zeit I-II*, Vestigia, 3, Heidelberg 1960.

²² *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland I. Nordbaden*, Berlin 1963; *II. Südbaden*, Berlin 1964; *III. Südwürttemberg-Hohenzollern*, Berlin 1964; *IV. Nordwürttemberg*, Berlin 1964 (1965); zob. także szereg równoległych publikacji z zakresu numizmatyki: *Historische Probleme der griechisch-römischen Numismatik*, *Historia* 3, 1955, s. 383-395; *Sizilien. Literaturüberblick der griechischen Numismatik*, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 5/6, 1954/1955, s. 181-228; *Fundschau 1952-1953. Römische Münzen*, *Badische Fundberichte* 20, 1956, s. 143-145; *Bemerkungen zur kritischen Neuaufnahme der Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 7, 1956, s. 238-239 (z zespolem); *Ergebnisse und Probleme der keltischen Numismatik und Geldgeschichte*, *Historia* 6, 1957, s. 215-253; *Die antiken Münzen als Quelle der westfälischen Geschichte*, *Westfalen* 35, 1957, s. 1-32; *Antike Siegesprägungen*, *Gymnasium* 64, 1957, s. 504-533; *Zur Chronologie der syrakusanischen Münzprägung des IV. Jh. v. Chr.*, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 8, 1957, s. 21-29; *Der frühkonstantinische Schatzfund (1914) aus Marmagen*, *Krs. Schleiden, Bonner Jahrbücher* 157, 1957 (1959), s. 313-327; zob. rec. L. Morawiecki, *Eos* 78, 1993, s. 147-148.

²³ *Antike Numismatik. Einführung und Bibliographie*, Darmstadt 1967, wyd. II 1972 i szereg dodruków.

²⁴ K. Ehling, s.v. Kraft, Konrad, [w:] *Geschichte der Altertumswissenschaften. Biographisches Lexikon*, s. 668-670.

Momiglianiego²⁵, wywarły największy wpływ na ukształtowanie sylwetki naukowej autora „Historii Cesarstwa Rzymskiego”. W 1958 r. Karl Christ objął asystenturę na Uniwersytecie w Marburgu (gdzie pozostał do końca swego życia) u Fritza Taegera²⁶. Okres współpracy z tym kolejnym wybitnym uczonym nie trwał jednak zbyt długo, ponieważ chorujący już wówczas Fritz Taeger zmarł w roku 1960.

W latach następnych badania naukowe Karla Christa potoczyły się dwutorowo. Z jednej strony, obiektem jego zainteresowań były dzieje Rzymu w rozumieniu klasycznym, z naciskiem na schyłek Republiki i pryncypat, z drugiej zaś, pod niewątpliwą inspiracją Arnaldo Momigliano²⁷, badania nad historią nauki, w tym wypadku nad nowożytną i współczesną historiografią świata starożytnego, zwłaszcza rzymskiego. Intrygował go bowiem sposób modelowania przez historyków przeszłości pod wpływem własnych przeżyć i współczesnych im wydarzeń, w myśl zasady, że „przeszłość może się uczyć od terażniejszości”²⁸. Rolę programową spełnił artykuł z roku 1971 o badaniach nad historią starożytną w Niemczech²⁹, ze zwróceniem uwagi na konieczność przebadania postaw niemieckich historyków w okresie nazistowskim, w tym także losów tych, których pozbawiono wówczas prawa wykładania, prześla-

²⁵ W. Nippel, s.v. Momigliano, Arnaldo Dante, [w:] *Geschichte der Altertumswissenschaften. Biographisches Lexikon*, s. 832-836; zob. P. Kneißl, V. Losemann, Vorwort, s. 15.

²⁶ K. Christ, Fritz Taeger (1894-1960), [w:] idem, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte III. Wissenschaftsgeschichte*, s. 128-136.

²⁷ P. Kneißl, V. Losemann, Vorwort, s. 15; V. Losemann, Professor Dr. Dr.h.c. Karl Christ 1923-2008, *Anzeiger der Altertumswissenschaft LXI 1/2*, 2008, s. 126; idem, *Akademischer Klimawandel*, *Marburger UniJournal*, 31 października 2008 r., s. 16-17; zob. K. Christ, Arnaldo Momigliano (1908-1987), [w:] idem, *Neue Profile*, s. 248-294, zwłaszcza 278-291 (o badaniach Momigliano nad historią historiografii); idem, Arnaldo Momigliano und die deutsche Geschichts- und Altertumswissenschaft, [w:] idem, *Griechische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte*, Stuttgart 1996 (= *Historia. Einzelschriften 106*), s. 171-182, zwłaszcza 180-181; idem, Arnaldo Momigliano e la storiografia tedesca dell'antichità, *Rivista Storica Italiana* 100, 1988, s. 313-325; zob. także E. Gran-Aymerich, rec. K. Christ, *Klios Wandlungen. Die deutsche Althistorie vom Neuhumanismus bis zur Gegenwart*, *Gnomon* 80, 2008, s. 428-431, zwłaszcza 430.

²⁸ Por. T. Zawadzki, *Vita magistra historiae. Czy przeszłość może się uczyć od terażniejszości?*, *Xenia Posnaniensia*, 1, Poznań 1993; K. Christ, *Römische Geschichte und deutsche*, s. 13: „W badaniach nad historią nauki chodzi o to, by wykazać, w jakim zakresie sposób myślenia, kategorie i wartości epoki współczesnej danemu badaczowi przenoszone były [przez niego] na czasy antyczne, [także, by odpowiedzieć na pytanie] dlaczego tak się działo, czym było [to] motywowane i czemu miało służyć oraz jakie niosło ze sobą konsekwencje”; s. 15: „Rzut oka na dotychczasowe osiągnięcia na tym polu [historii badań naukowych] pokazuje, że znakomite efekty (badawcze) osiągnęli akurat ci uczeni, którzy równie intensywnie zajmowali się analizą źródeł i wybranymi problemami dziejów starożytnych, co określonymi badaniami w obrębie historii nauki. Oba obszary wzajemnie się inspirowały”; por. L. Pavolini, *Karl Christ†*, s. 477-478.

²⁹ K. Christ, *Zur Entwicklung der Alten Geschichte in Deutschland*, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 22, 1971, s. 577-593 (= idem, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte III. Wissenschaftsgeschichte*, s. 196-212).

dowano i zmuszono do emigracji, oraz po roku 1945, z uwzględnieniem Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Temat był jednak zbyt świeży; wielu z czynnych wówczas profesorów niemieckich miało w swych życiorysach niezbyt chlubne wspomnienia. Nie dziwi więc, że próba pozyskania na ten cel środków ze strony Niemieckiej Wspólnoty Badawczej (niem. *Deutsche Forschungsgemeinschaft*) zakończyła się całkowitym fiaskiem³⁰. Nie oznaczało to jednak rezygnacji Karla Christa z podjętego planu. Niemalże równoległe z tymi staraniami, w roku 1972, opublikował książkę o prominentnych historykach europejskich od schyłku XVIII do pierwszej połowy XX w.³¹, a dziesięć lat później (1982) kolejną³², tym razem „obszerną syntezę miejsca rzymskiej historii w niemieckiej nauce historycznej, od renesansu po rok 1980”³³, z wyraźnym rozliczeniem okresu nazistowskiego³⁴ i historiografii ernerdowskiej³⁵. W międzyczasie spod pióra Karla Christa wyszło szereg artykułów, z reguły o badaniach nad światem rzymskim, w tym także osób żyjących, z których zdecydowana większość została później ponownie wydana w trzytomowym zbiorze „Historia Rzymu a historia nauki”³⁶. W roku 1990 światło dzienne ujrziała książka o „nowych profilach” historii starożytnej³⁷. W tym wypadku Karlowi Christowi chodziło o przedstawienie dorobku naukowego tych uczonych, którzy znacząco wpłynęli na badania międzynarodowe, nadając im nowy wymiar. Wśród sześciu sylwetek znalazło się dwóch profesorów niemieckich: Joseph Vogt i Helmut Berve, pozostała czwórka zaś to András Alföldi, Ronald Syme, Arnaldo Momigliano i Moses Finley, a więc prominentne postacie świata nauki XX w. Swoistym ukoronowaniem tego nurtu badań stała się praca o „przeobrażeniach Klio”, gruntownie traktująca o niemieckich badaniach nad historią starożytną od neohumanizmu po czasy współczesne³⁸, o swoistym „fabrykowaniu historii”³⁹.

³⁰ V. Losemann, *Akademischer Klimawandel*, s. 16.

³¹ K. Christ, *Von Gibbon zu Rostovtzeff*.

³² K. Christ, *Römische Geschichte und deutsche*.

³³ L. Pavolini, *Karl Christ†*, s. 477.

³⁴ Rozdział V.3 „Die Opfer des Nationalsozialismus”, 164-195; V.4 „Römische Geschichte in der Epoche des Nationalsozialismus”, s. 195-260.

³⁵ Rozdział VI.3 „Die Entwicklung in der Deutschen Demokratischen Republik”, s. 311-330.

³⁶ *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte*, I: Römische Republik und augusteischer Prinzipat; II. Geschichte und Geschichtsschreibung der römischen Kaiserzeit; III. Wissenschaftsgeschichte, por. wyżej, przyp. 15, 16, 18, 24, 27.

³⁷ *Neue Profile*.

³⁸ K. Christ, *Klios Wandlungen. Die deutsche Althistorie vom Neuhumanismus bis zur Gegenwart*, München 2006.

³⁹ E. Gran-Aymerich, rec. K. Christ, *Gnomon* 80, 2008, s. 428-431, zwłaszcza 430; praca, w ocenie recenzentki, to „l'ouvrage (...) indispensable et remarquable instrument de recherche”.

Konsekwentna postawa badawcza, niezależność wypowiedzania sądów, wyraźne wykazywanie, jak bardzo wizerunek każdej epoki zależy od otaczającej historyka rzeczywistości, nadzwyczajna wydajność twórcza (ponad 40 książek!) przyniosły w rezultacie prawdziwe uznanie. Nowożytna historia historiografii świata starożytnego została uznana za immanentną część badań naukowych nad dziejami starożytnymi⁴⁰, a Karl Christ (przynajmniej w Niemczech) za pioniera i twórcę tego nurtu badawczego. Wyrażone to zostało dobitnie w roku 1993 na uroczystej promocji doktoratu honorowego, przyznanego Karlowi Christowi przez Wolny Uniwersytet Berlin (niem. *Freie Universität Berlin*). W wygłoszonej wówczas laudacji Alexander Demandt stwierdził, że

z jednej strony, Christowi udało się zachować dystans wobec wszelkich prób politycznego, narodowego i światopoglądowego instrumentalizowania przeszłości, i to zarówno w sensie pozytywnym, jak i negatywnym, a z drugiej zdołał wyjść (w swych badaniach) poza zwykłe gromadzenie danych antykwaryczno-archiwalnych⁴¹.

Wygłoszonym wówczas wykładem o postrzeganiu Cezara w czasach faszystowskich⁴² Karl Christ w pełni udowodnił słuszności podjętych przez siebie badań historiograficznych.

Jednak nie one, mimo wybitnych w tym zakresie osiągnięć, stanowiły główny nurt zainteresowań Karla Christa. Miały być tylko środkiem do celu, uzmysłowić znaczenie świata rzymskiego, cywilizacji śródziemnomorskiej jako całości, dla współczesnej kultury europejskiej i ciągle na nią wpływ. To ów „dialog historyka z przeszłością” najpełniej pokazuje, zdaniem Karla Christa, więź dialektyczną między starożytnością a teraźniejszością. Badania nad nowożytną i najnowszą historiografią świata starożytnego nie przysłoniły ani nie spowolniły studiów Karla Christa nad dziejami rzymskimi. Wręcz przeciwnie. Dla twórcy „Historii Cesarstwa Rzymskiego” pozostało ono owym „wielkim pnem w centrum naszej historii”, pnem, wokół którego „nikt nie może przejść (...) obojętnie”⁴³.

⁴⁰ Por. K. Christ, *Römische Geschichte und deutsche Wissenschaftsgeschichte*, s. 15: „Nie chodzi o to, aby w ramach historii starożytnej tworzyć kolejną dyscyplinę specjalistyczną, lecz o to, aby możliwie wielu badaczy dziejów starożytnych obudziło w sobie zainteresowanie tą problematyką [historią badań naukowych]”.

⁴¹ A. Demandt, *Laudatio für Karl Christ*, s. 9.

⁴² K. Christ, *Zum Caesarbild der faschistischen Epoche*, [w:] Karl Christ. *Zum Caesarbild*, s. 15-28; reedycja (ze zmianami) [w:] E. Baltrusch (red.), *Caesar, Neue Wege der Forschung*, Darmstadt 2007, s. 41-55; zob. także idem, *Caesar. Annäherungen an einen Diktator*, München 1994; niezwykle interesująca i sugestywna, wręcz fascynująca, analiza wizerunku Cezara na przestrzeni wieków, aż do roku 1993.

⁴³ L. Curtius, *Torso*, Stuttgart 1957, s. 289; sentencję tę K. Christ przytacza we wstępie, zob. s. 12.

Pozycję Karla Christa jako historyka starożytnego Rzymu ugruntowała praca o kryzysie i upadku Republiki Rzymskiej⁴⁴, która szybko nabrała statusu dzieła klasycznego; wielokrotnie wznawiana, w roku 2013 doczekała się wydania ósmego. To już na jej łamach, a więc w roku 1979, autor nakreślił koncepcję integralnej syntezy dziejów, która powinna być wynikiem

analizy rozwoju społecznego, gospodarczego i duchowego (kulturowego). Dopiero jednoczesne uwzględnienie tych (trzech) elementów pozwoli (bowiem) właściwie zrozumieć wzajemne ich oddziaływanie, przebieg i efekt w odniesieniu do całej epoki, aby następnie (móc) dokonać jej (epoki) wszechstronnej oceny (s. XIII).

W chwili ukazania się tej książki Karl Christ był już osobą w środowisku akademickim dobrze znaną. Było to nie tyle zasługą jego prac z zakresu numizmatyki antycznej, ile wynik opublikowania wcześniej dwóch książek: wprowadzenia do historii Rzymu⁴⁵ oraz, jako redaktor i współautor, zbioru studiów o Hannibalu⁴⁶. Zainteresowanie postacią kartagińskiego wodza zawoocowało zresztą po latach odrębną monografią⁴⁷, która wpisała się w cykl biografii wielkich Rzymian; kolejni to Sulla⁴⁸ i Pompejusz⁴⁹. „Sulla” doczekał się czterech wydań (2011) i przekładu na język hiszpański (2006), podobnie książki o Pompejuszu i Hannibalu (2006), ta ostatnia również na włoski (2005). W tym języku ukazała się także (2003) zwięzła synteza dziejów Cesarstwa Rzymskiego, która w ojczyźnie autora opublikowana została w roku 2001, osiągając cztery wydania (2011)⁵⁰. W wersji angielskojęzycznej (1986) pojawiła się, napisana w roku 1979, w Niemczech trzykrotnie wydana, książka „Rzymianie. Wprowadzenie do ich historii i cywilizacji”⁵¹.

Ten przegląd z konieczności wybranych prac wskazuje, że wizja dziejów rzymskich Karla Christa spotykała się z coraz większym zainteresowaniem i – można sądzić – akceptacją⁵², ale przede wszystkim dowodzi, że „Historia Cesarstwa Rzymskiego” jest wytworem konsekwentnego formowania się poglądów Karla Christa, że nie narodziły się one z niczego, w pustej

⁴⁴ K. Christ, *Krise und Untergang der römischen Republik*, Darmstadt 1979.

⁴⁵ K. Christ, *Römische Geschichte. Einführung, Quellenkunde, Bibliographie*, Darmstadt 1973.

⁴⁶ Christ K. (red.), *Hannibal, Wege der Forschung*, 371, Darmstadt 1974.

⁴⁷ K. Christ, *Hannibal*, Darmstadt 2003.

⁴⁸ K. Christ, *Sulla. Eine römische Karriere*, München 2002.

⁴⁹ K. Christ, *Pompeius. Der Feldherr Roms. Eine Biographie*, München 2004.

⁵⁰ K. Christ, *Die römische Kaiserzeit. Von Augustus bis Diokletian*, München 2001.

⁵¹ K. Christ, *Die Römer. Eine Einführung in ihre Geschichte und Zivilisation*, München 1979.

⁵² Świadczą o tym wielokrotne wznawienia prac autora, a zwłaszcza „Historii Cesarstwa Rzymskiego”.

przestrzeni. Nade wszystko zaś w dziele tym, które słusznie określa się jako opus magnum Karla Christa, zbiegły się wyraźnie dwa nurty badawcze autora, a przez to dwie ścieżki spoglądania na dzieje Cesarstwa Rzymskiego: rozprawa z nowożytnymi i współczesnymi wizjami Imperium Romanum i ich różnymi (nad)interpretacjami oraz gruntowna, wszechstronna praca historyka, dla którego nie tylko głównym, lecz wręcz jedynym punktem odniesienia są źródła historyczne. Gdy do tego dodamy wielokrotnie w tym szkicu wspomnianą koncepcję syntezy historycznej, której idea jest „spójność wielowiekowego procesu historycznego”, to w pełni zrozumiemy, dlaczego spod ręki Karla Christa wyszło dzieło znakomite, najwybitniejsze w jego twórczości, ale też niemające sobie równego we współczesnej literaturze naukowej.

Ergon megiston kai thaumaston, dzieło największe i najwspanialsze – tak na przywołanej wyżej promocji doktoratu honorowego laudator, Alexander Demandt, określił „Historię Cesarstwa Rzymskiego” Karla Christa. W pełni zasłużenie.

Leszek Mrozewicz

KARL CHRIST AND ROME EVERLASTING...

Summary

Karl Christ belonged to the most eminent German historians of the ancient Rome of the latter half of the 20th century. He was particularly interested in the Roman Empire and its place in the European history. This was vividly reflected in his “Geschichte der römischen Kaiserzeit”, which had as many as six editions in Germany. The book conveys the conviction that the history of the Roman Empire constitutes a fundament of contemporary Europe, regardless of the assessment it received over the centuries, which was often very negative. Karl Christ believed that in our times, Roman Empire acquires a new meaning in view of the unification of Europe. Naturally enough, this engenders the question whether a similar process had taken place in the past, whether there is a model of unity and if so, whether it has a chance of being successful. It turns out that the Roman Empire, despite its weaknesses and drawbacks, can be the only point of reference, regardless of the ways in which Europe is “unified”. The observation is also applied in a broader perspective which extends beyond Europe. This is associated with the ongoing globalisation, which in its turn provokes questions about a similar phenomenon in the past, and almost automatically evokes the example of the Roman Empire. Therefore Christ decided to provide the reader with a comprehensive compendium of knowledge of the Roman

Empire in a structural-dialectic approach, so as to facilitate the understanding of persistence of the ancient realm and its impact on European history, at the same time enabling one to arrive at its spiritual and cultural roots. Christ wished to acquaint the contemporary inhabitant of our continent with the dialectics of development of the Roman world, its structural evolution, internal social and cultural diffusion and finally the development of culture in all its manifestations. The historian believed that only in this fashion, i.e. not only through history of persons and events, based on sensational elements, can one appreciate the place of the Roman Empire in the developmental sequence of the European continent and its significance for the contemporary cultural shape of Europe.

This is also reflected in Christ's studies on the history of historiography, or the image of the history of ancient Rome and the specificity of the Roman Empire that had been created by various authors over the centuries. This is also where he undertook the effort to evaluate the positions assumed by German historians in the Nazi times and during the Communist era, in the German Democratic Republic. Nonetheless, the studies of history of historiography were only a means to an end, which was to promote the awareness of the importance of the Roman world, or Mediterranean civilisation as a whole, for the contemporary European culture as well as highlight its persisting influence. In Christ's opinion, it is that "dialogue of a historian with history" which demonstrates to the fullest extent the dialectic bond between antiquity and the present day.

Bibliografia

- Demandt A., *Laudatio für Karl Christ*, [w:] Karl Christ. *Zum Caesarbild der faschistischen Epoche. Reden zur Ehrenpromotion*, Berlin 1993.
- Alföldy G., *Das Imperium Romanum – ein Vorbild für das vereinte Europa?*, Basel 1999.
- Baltrusch E. (red.), *Caesar, Neue Wege der Forschung*, Darmstadt 2007.
- Bender P., *Ameryka – Nowy Rzym. Historia równoległa dwóch imperiów*, przekł. A.-A. Krzemińscy, Warszawa 2004.
- Burckhardt J., *Historische Fragmente*, red. E. Dürr, Stuttgart 1957.
- Christ K., *Antike Münzfunde Südwestdeutschlands. Münzfunde, Geldwirtschaft und Geschichte im Raum Baden-Württembergs von keltischer bis in alamannische Zeit I-II*, *Vestigia* 3, Heidelberg 1960.
- Christ K., *Antike Numismatik. Einführung und Bibliographie*, Darmstadt 1967, wyd. II 1972 i szereg dodruków.
- Chrisat K., *Antike Siegesprägungen*, *Gymnasium* 64, 1957, s. 504-533.

- Christ K., Arnaldo Momigliano (1908-1987), [w:] idem, *Neue Profile der Alten Geschichte*, Darmstadt 1990, s. 248-294.
- Christ K., Arnaldo Momigliano e la storiografia tedesca dell'antichità, *Rivista Storica Italiana* 100, 1988, s. 313-325.
- Christ K., Arnaldo Momigliano und die deutsche Geschichts- und Altertumswissenschaft, [w:] idem, *Griechische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte*, *Historia*. Einzelschriften, 106, Stuttgart 1996, s. 171-182.
- Christ K., Bemerkungen zur kritischen Neuaufnahme der Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 7, 1956, s. 238-239 (z zespołem).
- Christ K., Caesar und Ariovist, [w:] idem, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte I: Römische Republik und augusteischer Prinzipat*, Darmstadt 1982, s. 92-133 (= *Chiron* 4, 1974, s. 251-292).
- Christ K., Caesar. Annäherungen an einen Diktator, München 1994.
- Christ K., Der frühkonstantinische Schatzfund (1914) aus Marmagen, *Krs. Schleiden, Bonner Jahrbücher* 157, 1957 (1959), s. 313-327.
- Christ K., Die antiken Münzen als Quelle der westfälischen Geschichte, *Westfalen* 35, 1957, s. 1-32.
- Christ K., Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland I. Nordbaden, Berlin 1963; II. Südbaden, Berlin 1964; III. Südwürttemberg-Hohenzollern, Berlin 1964; IV. Nordwürttemberg, Berlin 1964 (1965).
- Christ K., *Die Römer. Eine Einführung in ihre Geschichte und Zivilisation*, München 1979.
- Christ K., *Die römische Kaiserzeit. Von Augustus bis Diokletian*, München 2001.
- Christ K., *Drusus und Germanicus. Der Eintritt der Römer in Germania*, Paderborn 1956.
- Christ K., Ergebnisse und Probleme der keltischen Numismatik und Geldgeschichte, *Historia* 6, 1957, s. 215-253.
- Christ K., Ernst Meyer (1898-1975), [w:] idem, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte III. Wissenschaftsgeschichte*, Darmstadt 1983, s. 128-136.
- Christ K., Fritz Taeger (1894-1960), [w:] idem, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte III: Wissenschaftsgeschichte*, Darmstadt 1983, s. 128-136.
- Christ K., Fundschau 1952-1953. Römische Münzen, *Badische Fundberichte* 20, 1956, s. 143-145.
- Christ K., Germanendarstellung und Zeitverständnis bei Tacitus, [w:] idem, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte II: Geschichte und Geschichtsschreibung der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt 1983, s. 140-152 (= *Historia* 14, 1965, s. 62-73).

- Christ K., Geschichte der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zu Konstantin, wyd. VI, München 2009.
- Christ K., Hannibal, Darmstadt 2003.
- Christ K., Historische Probleme der griechisch-römischen Numismatik, *Historia* 3, 1955, s. 383-395.
- Christ K., Joseph Vogt (1895-1986), [w:] idem, Neue Profile der Alten Geschichte, Darmstadt 1990, s. 62-124.
- Christ K., Joseph Vogt und die Geschichte des Altertums, [w:] idem, Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte III: Wissenschaftsgeschichte, Darmstadt 1983, s. 151-195 (= *Saeculum* 21, 1970, s. 106-150).
- Christ K., Klios Wandlungen. Die deutsche Althistorie vom Neuhumanismus bis zur Gegenwart, München 2006.
- Christ K., Krise und Untergang der römischen Republik, Darmstadt 1979.
- Christ K., Neue Profile der Alten Geschichte, Darmstadt 1990.
- Christ K., Pompeius. Der Feldherr Roms. Eine Biographie, München 2004.
- Christ K., Römer und Barbaren in der hohen Kaiserzeit, [w:] idem, Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte II: Geschichte und Geschichtsschreibung der römischen Kaiserzeit, Darmstadt 1983, s. 44-85 (= *Saeculum* 10, 1955, s. 273-288).
- Christ K., Römische Geschichte und deutsche Geschichtswissenschaft, München 1982.
- Christ K., Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte I: Römische Republik und augusteischer Prinzipat; II: Geschichte und Geschichtsschreibung der römischen Kaiserzeit; III: Wissenschaftsgeschichte, Darmstadt 1982-1983.
- Christ K., Römische Geschichte. Einführung, Quellenkunde, Bibliographie, Darmstadt 1973.
- Christ K., Sizilien. Literaturüberblick der griechischen Numismatik, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 5/6, 1954/1955, s. 181-228.
- Christ K., Sulla. Eine römische Karriere, München 2002.
- Christ K., Von Gibbon zu Rostovtzeff. Leben und Werk führender Althistoriker der Neuzeit, Darmstadt 1972.
- Christ K., Zum Caesarbild der faschistischen Epoche, [w:] Karl Christ. Zum Caesarbild der faschistischen Epoche. Reden zur Ehrenpromotion, Berlin 1993, s. 15-28, reedycja (ze zmianami) [w:] Baltrusch E. (red.), *Caesar, Neue Wege der Forschung*, Darmstadt 2007, s. 41-55.
- Christ K., Zur augusteischen Germanienpolitik, [w:] idem, Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte I: Römische Republik und augusteischer Prinzipat, Darmstadt 1982, s. 183-239 (= *Chiron* 7, 1977, s. 149-205).

- Christ K., Zur Chronologie der syrakusanischen Münzprägung des IV. Jh. v. Chr., *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 8, 1957, s. 21-29.
- Christ K., Zur Entwicklung der Alten Geschichte in Deutschland, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 22, 1971, s. 577-593 (= idem, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte III. Wissenschaftsgeschichte*, Darmstadt 1983, s. 196-212).
- Christ K., Zur Geschichte des hessischen Raumes in der römischen Kaiserzeit, [w:] idem, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte II: Geschichte und Geschichtsschreibung der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt 1983, s. 86-100.
- Christ K., Zur römischen Okkupation der Zentralalpen und des nördlichen Alpenvorlandes, [w:] idem, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte I: Römische Republik und augusteischer Prinzipat*, Darmstadt 1982, s. 240-252 (= *Historia* 6, 1957, s. 416-428).
- Christ K. (red.), *Hannibal, Wege der Forschung* 371, Darmstadt 1974.
- Curtius E.R., *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. A. Borowski, Kraków 1990.
- Curtius L., *Torso*, Stuttgart 1957.
- Demandt A., Laudatio für Karl Christ, [w:] Karl Christ. *Zum Caesarbild der faschistischen Epoche. Reden zur Ehrenpromotion*, Berlin 1993, s. 7-12.
- Dyson S. L., Rome in America, [w:] R. Hingley (red.), *Images of Rome. Perceptions of ancient Rome in Europe and United States in the modern age*, *Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series*, 44, Portsmouth 2001, s. 57-69.
- Ehling K., s.v. Kraft, Konrad, [w:] P. Kuhlmann, H. Schneider (red.), *Geschichte der Altertumswissenschaften. Biographisches Lexikon*, Der Neue Pauly. Supplemente, 6, Stuttgart-Weimar 2012, s. 668-670.
- Gran-Aymerich E., rec. K. Christ, *Klios Wandlungen. Die deutsche Althistorie vom Neuhumanismus bis zur Gegenwart*, *Gnomon* 80, 2008, s. 428-431.
- Hingley R., *Globalizing Roman Culture. Unity, diversity and empire*, London-New York 2005.
- Kneiße P., Losemann V., Vorwort, [w:] P. Kneiße, V. Losemann (red.), *Imperium Romanum. Studien zur Geschichte und Rezeption. Festschrift für Karl Christ zum 75. Geburtstag*, Stuttgart 1998, s. 13-16.
- Kolb F., *Imperium Romanum – antyczny model globalizacji?*, przekł. Leszek Mroze-wicz, *Xenia Posnaniensia, series altera*, 37, Poznań 2010.
- Losemann V., *Akademischer Klimawandel*, *Marburger UniJournal*, 31 października 2008 r., s. 16-17.
- Losemann V., *Lebensleistung von Karl Christ (1923-2008) gewürdigt. Kolloquium zum Gedenken an den verstorbenen Althistoriker* [online]. Philipps-Universität

- Marburg [dostęp: 2014-08-08]. Dostępny w Internecie: <<http://www.uni-marburg.de/aktuelles/news/2008a/0404d>>.
- Losemann V., Professor Dr. Dr. h.c. Karl Christ 1923-2008, *Anzeiger der Altertumswissenschaft* LXI 1/2, 2008, s. 125-128.
- Losemann V., s.v. Vogt, Joseph, [w:] P. Kuhlmann, H. Schneider (red.), *Geschichte der Altertumswissenschaften. Biographisches Lexikon, Der Neue Pauly. Supplemente*, 6, Stuttgart-Weimar, s. 1272-1274.
- Monteiro L.D., The present in the past: globalization and the Roman world, *Journal of Roman Archaeology* 20, 2, 2008, s. 549-553.
- Mrozewicz L., Antyk fundamentem cywilizacji europejskiej. Wykład inauguracyjny rok akademicki 2008/2009, *Życie Uniwersyteckie* 12 (183), 2008, s. 13-15.
- Mrozewicz L., Antyk źródłem integracji europejskiej, [w:] A.W. Mikołajczak, L. Mrozewicz (red.), *Poszukiwanie Europy, Studia Europaea*, 1, red., Poznań 2000, s. 15-26.
- Näf B., s.v. Meyer, Ernst, [w:] P. Kuhlmann, H. Schneider (red.), *Geschichte der Altertumswissenschaften. Biographisches Lexikon, Der Neue Pauly. Supplemente*, 6, Stuttgart-Weimar 2012, s. 821-822.
- Nippel W., s.v. Momigliano, Arnaldo Dante, [w:] P. Kuhlmann, H. Schneider (red.), *Geschichte der Altertumswissenschaften. Biographisches Lexikon, Der Neue Pauly. Supplemente*, 6, Stuttgart-Weimar 2012, s. 832-836.
- Pavolini L., Karl Christ†, *Gnomon* 82, 2010, s. 476-479.
- Schumacher L., Faszystowska recepcja propagandy augustowskiej, przekł. Leszek Mrozewicz, *Xenia Posnaniensia, series altera*, 15, Poznań 2003.
- Troeltsch E., *Der Historismus und seine Probleme*, Tübingen 1922.
- Zawadzki T., *Vita magistra historiae. Czy przeszłość może się uczyć od teraźniejszości?*, *Xenia Posnaniensia*, 1, Poznań 1993.